

ΚΩΣΤΑΣ Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ

Ο ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΟΣ ΦΙΛΟΘΕΟΣ ΗΓΟΥΜΕΝΟΣ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΙΕΡΑΚΟΣ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ (16ος αί.)

(ΜΕ ΞΕΙ ΠΙΝΑΚΕΣ)

Ὁ χαρτῶος κώδικας τοῦ Βατικανοῦ Ottobon. Gr. 25 (διαστάσεων 335 × 218, φφ. 298), περιέχει ἀποκλειστικὰ ἔργα τοῦ ἁγίου Νείλου¹. Ὅπως μᾶς πληροφορεῖ τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα στὸ φ. 297^v τοῦ χειρογράφου, ὁ κώδικας γράφτηκε ἀπὸ τὸν ἱερομόναχο Φιλόθεο, ἡγούμενο τῆς μονῆς τῆς ὑπεραγίας θεοτόκου τοῦ Ἱερακος τῆς Κύπρου, τὸ ἔτος ,ζογ', τὴν η' ἰνδικτιῶνα (i.e. 1564/65)².

Τὸ ἐρυθρόγραφο σημεῖωμα τοῦ γραφέως (βλ. πίν. II) ἔχει ὡς ἐξῆς:

- † Δόξα σοι ὁ θεός ἡμῶν πάντων | ἐνεκεν δόξα σοι. |
† ἔργον χειρῶν τάλανος τοῦ φιλοθέου, | ἱε(ρ)ο(μον)άχου, ἡγουμένου ἀγ(ί-
ας) μον(ῆς) τ(ῆς) ὑπερ(α)γ(ίας) θε(οτό)κου, | τοῦ ἱεραξ τ(ῆς) Κυ-
πρου: - |
† τὸν δακτύλ(οις) γράψαντα, τὸν κεκτημ(έν)ον, |
τὸν ἀναγινώσκοντα μετ' εὐλαβεί(ας), |
φύλαττε τοὺς τρεῖς, ἢ τρεῖς | τριῶσολβί(α): ·
ἔτους ,ζογ' ἰν(δικτιῶν)ος ηου †

1. Περιγραφή τοῦ κώδικα ἔλαμψαν οἱ E. Feron καὶ F. Battaglini, *Codices Manuscripti Graeci Ottoboniani, Bibliothecae Vaticanae, Romae, Ex Typographeo Vaticano*, 1893, σσ. 23-24. Βλ. ἐπίσης Pius Franchi de Cavalieri καὶ I. Lietzmann, *Specimina Codicum Vaticanorum*, Berolini et Lipsiae, 1929, σ. XVIII καὶ πίνακας 50, ὅπου δημοσιεύονται τὰ φφ. 297^v-298^r. M. Vogel - V. Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig, 1909, σ. 420. Πρόσθετη βιβλιογραφία καὶ ἀναφορὰς στὸν κώδικα βλ. P. Canart e V. Peri, *Sussidi Bibliografici per i Manoscritti Greci della Biblioteca Vaticana*, (Studi e Testi, 261), Città del Vaticano, 1970, σ. 184.

2. Ἀπ' ὅσο γνωρίζουμε δὲ φαίνεται νὰ ἔχει ἀποφασιστεῖ ἡ ἀκριβὴς τοποθεσία τῆς μονῆς τῆς θεοτόκου τοῦ Ἱερακος. Ἡ μονὴ αὐτὴ ἀνφέρεται στὸν Κυπριακὸ κώδικα τοῦ 14ου αἰ. Vatic. Palat. Gr. 367, φ. 107^r (βλ. Σπ. Λάμπρος, *NE* 14 (1917), 36). Στὸν κώδικα Paris. Gr. 1129 τοῦ 14ου ἐπίσης αἰ. γίνεται μνεῖα τῆς θεοτόκου τῆς Ἐλεούσης του γερακηοτη, ἐνῶ στὸ χειρόγραφο Carpentras Bibl. Munic. 11, γίνεται ἀναφορὰ στὴ θεοτόκο τοῦ Γερίου. Βλ. J. Darrouzès, 'Manuscripts originaires de Chypre à la Bibliothèque Nationale de Paris', *REB* 8 (1950), 141-142. Τοῦ ἴδιου, 'Autres manuscrits originaires de Chypre', *REB* 15 (1957), 160-61.

Στὸ τέλος τοῦ χειρογράφου, στὸ φ. 298^{r-v}, ὁ γραφέας Φιλόθεος σὲ ἓνα μακροσκελὲς ἀφιερωματικὸ ποίημα, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τριάντα ἐπτὰ ἰαμβικούς δεκαπεντασύλλαβους στίχους, μᾶς δίνει ἀρκετὰ σημαντικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ χρηματοδότη τοῦ κώδικα, καθὼς καὶ γιὰ τὸ ἀντίβολο τῆς ἀντιγραφῆς¹.

Τὸ χειρόγραφο παραγγέλθηκε ἀπὸ τὸ Λατίνο Ἀρχιεπίσκοπο τῆς Κύπρου Φίλιππο Μοτσενίκο². Ὁ καθολικὸς Ἀρχιεπίσκοπος—τὸ ὄνομα καὶ τὸν τίτλο τοῦ ὁποῖου σχηματίζει ἡ ἀκροστιχίδα τοῦ ποιήματος: *Φίλιππος Μοϊκινίκος Ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου*—εἶχε δεῖ μία «δέλτον ... πανευκλεῆ καὶ θαυμαστήν» στὴ μονὴ τῶν Ἀνδρείων, ποὺ βρισκόταν «ἐνδὸν τῆς Λευκασίας»³. Τὸ χειρόγρα-

1. Ἀπὸ αὐτοψία ποὺ εἶχαμε τοῦ κώδικα διαπιστώσαμε ὅτι μεταξὺ τῶν φύλλων 297 καὶ 298 παρεμβλήθη μικρότερο χαρτῶο δίφυλλο (διαστ. 220 × 160), γραμμμένο ἀπὸ τὸν γραφέα Φιλόθεο, ποὺ περιέχει τὸ ἴδιο ἀφιερωματικὸ ποίημα. Πρόκειται, ἴσως, γιὰ τὸ πρόχειρο ποίημα ποὺ συνέθεσε ὁ «ἀμαθὴς» Φιλόθεος πρὶν τὸ καθαρογράψει στὸν κώδικα. Σύγκριση τῶν κειμένων τῶν δύο ποιημάτων, ποὺ συνυπάρχουν σήμερα στὸν κώδικα, ἔδειξε ὅτι καμιὰ δὲν ὑπάρχει μεταξὺ τους διαφορά. Στὸ ἄνω μέρος τοῦ πρόχειρου ποιήματος γράφτηκε ἀπὸ μεταγενέστερο χέρι στὰ Λατινικά (χ²): *Anonymi in Laudem Philippi Archiepiscopi Cypri*. Μεταγενέστερος ἀναγνώστης τοῦ ποιήματος διέγραψε τὸ σημείωμα αὐτὸ καὶ ἔγραψε πάλι στὰ Λατινικά: (χ³): *Philothei Hegumeni Mon(aste)rrii Hieracis, qui librum S. Nili transcripserat in usum Philippi Mocenigi Archiepiscopi Cypri, qui illum typipare volebat*.

Ἡ ποιητικὴ ἀξία τοῦ ποιήματος εἶναι περιορισμένη καὶ ὀρισμένοι στίχοι παρουσιάζουν προβλήματα (βλ. π.χ. τοὺς στ. 3, 15, 22, 25, 33). Ὁ Φιλόθεος, ποὺ φαίνεται νὰ εἶναι καὶ ὁ συντάκτης τοῦ ποιήματος, μεριμνᾷ κυρίως γιὰ τὴν ἀκροστιχίδα, τὴν παύση μετὰ τὴν ὕμνηση συλλαβῆ καὶ τὴ διατήρηση τοῦ δεκαπεντασύλλαβου στίχου. Συγχρόνως ἐπιδιώκει νὰ παρουσιάσει μέσα ἀπὸ τοὺς στίχους τὶς συνθηκῆς ἀντιγραφῆς τοῦ κώδικα. Γιὰ ἀνάλογα ἀφιερωματικὰ ποιήματα σὲ κώδικες ποὺ θεωροῦνται ὅτι γράφτηκαν στὴν Κύπρο βλ. τὸν κώδικα Ἀθω, Λαύρας Γ 17, φ. 78^v (11ου αἰ.), τὸν κώδικα Μουσείου Μπενάκη Vit. 34, 3, φφ. 174^v-175^r (12ου αἰ.), (ἔκδοση ἀπὸ τὴν A. W. Carr, 'A Group of Provincial Manuscripts from the Twelfth Century', *DOP* 36 (1982), 68), τὸ Τετραευάγγελο H. P. Kraus (*olim* Ἀνδρου, Ἀγίας 32), φ. 341^{r-v} (ἔτους 1156 A. D.), (βλ. ἔκδοση ἀπὸ τὴν A. W. Carr, 'A Group', δ. π. σ. 77), τὸν κώδ. Ἱεροσολύμων, Σταυροῦ 9, φφ. 295-296 (ἔτους 1535 A. D.), (ἔκδοση ἀπὸ τὸν A. Παπαδόπουλο-Κεραμέα, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, III, St. Petersburg, 1897, σσ. 31-32).

2. Ὁ Φίλιππος Μοτσενίκος, βενετικῆς καταγωγῆς, ἦταν ὁ τελευταῖος καθολικὸς Ἀρχιεπίσκοπος τῆς Κύπρου καὶ ἀνῆλθε στὸν ἀρχιεπισκοπικὸ θρόνο τὸ 1560. Ἐλαβε μέρος στὴ Σύνοδο τοῦ Trento τὸ 1563. Πρόσφερε ὅλη τὴν περιουσία του γιὰ τὴν ὀχύρωση τῆς Λευκασίας τοῦ 1567-1570. Ἐπέζησε τῆς Τουρκικῆς κατάληψης τῆς Κύπρου (1570/71). Πέθανε τὸν Ἰούνιο τοῦ 1586 καὶ τάφηκε σὲ προάστειο τῆς Πάδουας. Βλ. M. L. de Mas Latrie, *Histoire des Archevêques Latins de l'île de Chypre*, *Archives de l'Orient Latin* 2 (1882), 325-328. Τοῦ ἴδιου, *Nouvelles Preuves de l'Histoire de Chypre sous le règne des princes de Lusignan*, Paris, 1873, σ. 356. J. Hackett, *A History of the Orthodox Church of Cyprus*, London, 1901, σσ. 174-75, 563-64, ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία. G. Hill, *A History of Cyprus*, III, Cambridge Univ. Press, 1948, σσ. 846, σημ. 1, 899, 1097, 1101 κ.έ.

3. Ἡ μονὴ Ἀνδρῶν (βλ. στ. 3-5), ἡ Ἀνδρ(ε)ίων (βλ. στ. 30), ἡ Ἀνδρίου εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς Φραγκοκρατίας ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ τέσσερα ἀνδρῶνα ὀρθόδοξα μοναστήρια

φο αὐτὸ ἦταν κτῆμα τοῦ θεοσεβοῦς ἱερομονάχου Παύλου ποὺ ἔμενε στὴν περιφέρεια αὐτῆς μονῆς¹. Μετὰ τὴν εὐτυχῆ αὐτῆ ἀνακάλυψη, ὁ Ἀρχιεπίσκοπος διέταξε ἀμέσως νὰ ἀναζητηθεῖ κάποιος γραφέας, γιὰ νὰ τοῦ ἐτοιμάσει ἓνα ἀντίγραφο τῶν ἔργων τοῦ ἀγίου Νείλου. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ στάλθηκε γρήγορα μῆνυμα στὸν «ἀμαθῆ» Φιλόθεο², ὁ ὁποῖος καὶ ἔσπευσε κοντὰ στὸ «δεσπότη» γιὰ νὰ πληροφορηθεῖ τί τὸν ἤθελε. Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος μόλις τὸν εἶδε τοῦ ζήτησε περιχαρῆς νὰ τοῦ μεταγράψει τὸν κώδικα τῆς μονῆς Ἀνδρείων—ὑποσχόμενος πολλὰ χρήματα καὶ «χάριν»³—καὶ μάλιστα ἀποκάλυψε στὸ Φιλόθεο τὴν πρόθεσή του νὰ «μετακομίση» τὸ βιβλίον «ἐν χαλκοτύποις»⁴. Πράγματι, ὁ γραφέας ἄρχισε καὶ

τῆς Λευκωσίας. Βλ. E. de Lusignan, *Chorographia et brevis historia universale dell' Isola de Cipro principalmente al tempo di Noe per insino al 1572*, Bologna, 1573, φ.33V. Τοῦ ἴδιου, *Description de toute l' isle de Cypre...*, Paris, 1580, φφ. 31V, 75V καὶ 84V. Ὁ ἡγούμενος τοῦ μοναστηριοῦ αὐτοῦ, ποὺ ἀκολουθοῦσε τὸν Κανόνα τοῦ Ἁγίου Βασιλείου, συμμετεῖχε στὴ χειροτονία Ὁρθόδοξου ἐπισκόπου, ἡ ὁποία ἐγένετο ... ἀπὸ τρεῖς Ἐπισκόπους Ῥωμαίους, καὶ ἂν δὲν ἦτον τρεῖς, τὸν τρίτον τόπον ἐπλήρωνε ὁ ἡγούμενος τοῦ Ἀντρίου. Βλ. Ἀρχιμανδρίτου Κυπριανοῦ, *Ἱστορία Χρονολογικὴ τῆς Νήσου Κύπρου*, Βενετία, 1788, σ. 59. Σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς Ἱστορίας του ὁ Κυπριανὸς προσπαθεῖ νὰ ταυτίσει τὸ μοναστήρι τῶν Ἀνδρείων μὲ τὴ σημερινὴ ἐκκλησία τοῦ Τριπιάτου. Κυπριανός, ὁ.π., σ. 394. Γιὰ τὰ ἔσοδα τῆς μονῆς στὰ τέλη τοῦ δέκατου πέμπτου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰώνα, ποὺ ἀνέρχονταν σὲ 200 δουκάτα, βλ. M.L. de Mas Latrie, *Histoire de l' ile de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan*, III, Paris, 1855, σ. 504. G. Hill, *A History of Cyprus*, III, σ. 810 καὶ σημ. 1.

Τὸ ποίημα τοῦ Φιλοθέου τοῦ 1564/65 τοποθετεῖ τὴ μονὴ ἐνδὸν τῆς Λευκωσίας. Ἦταν λοιπὸν τότε ἡ μονὴ ἐντὸς τῶν τειχῶν τῆς πόλης, πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τῶν νέων βενετικῶν τειχῶν (1567/70), ποὺ ἐκτείνονταν σὲ ἀρκετὰ μικρότερη περίμετρο τῆς πόλης.

1. Βλ. σ. 82, στ. 29-31.

2. Βλ. σ. 81, στ. 8. Ὁ Φιλόθεος ἀποκαλεῖ τὸν ἑαυτό του ἀμαθῆ καὶ στὸ στίχο 32 τοῦ ποιήματος, ἐνῶ στὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα προτιμᾷ τὴν παραδοσιακὴ προσηγορία τάλας.

3. Βλ. σ. 81 στ. 11-12. Ἡ φράση «ξύσον μοι τήνδε βίβλον», φανερώνει ὅτι ὁ Ἀρχιεπίσκοπος εἶχε κοντὰ του τὸ χειρόγραφο τοῦ ἱερομονάχου Παύλου τῆς μονῆς Ἀνδρείων.

4. Δὲν εἶναι πολὺ σαφὴς ὁ στίχος 13 τοῦ ἀφιερωματικοῦ ποιήματος: ἵνα μετακομίσομαι ταύτην ἐν χαλκοτύποις. Δηλώνει ἄραγε πρόθεση τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Μοτσενίκου νὰ προχωρήσει στὴν ἐκτύπωση τῶν ἔργων τοῦ ἀγίου Νείλου; Οἱ ἐπόμενοι στίχοι (14-16), συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς. Ἀκόμη ὁ στίχος 28: ὅπως ἀνακαινήσειεν τὰς βίβλους τῶν ἀγίων, φανερώνει τὴ βιβλιοφιλία τοῦ Ἀρχιεπισκόπου. Τὸ λατινικὸ ὅμως σχόλιο πάνω ἀπὸ τὸ πρόχειρο ἐγκωμιαστικὸ ποίημα (βλ. σ. 76, σημ. 1), φαίνεται νὰ προσμαρτυρεῖ γιὰ τὴν πραγματικὴ πρόθεση τοῦ Ἀρχιεπισκόπου, ὁ ὁποῖος τὸν τόμο αὐτὸ τυπῖραρε volebat. Δὲ φαίνεται ὅμως νὰ ἔγινε τέτοια ἐκδοσις ἀπὸ τὸ Φίλιππο Μοτσενίκο ποὺ κατέφυγε στὴ Δύση μετὰ τὴν Τουρκικὴ κατάκτηση τῆς Κύπρου (1570/71), ὅπου καὶ ἔζησε τὸ ὑπόλοιπο τῆς ζωῆς του ὡς τὸν Ἰούνιο τοῦ 1586. Ὁ Κύπριος Ἰάσων Δενόρες, ποὺ κατέφυγε ἐπίσης στὴν Ἰταλία, ἀφιέρωσε τὸ 1571 μιὰ ἐργασία του στὸν Ἀρχιεπίσκοπο Μοτσενίκο. (Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs aux XVe et XVIe siècles*, τ. IV, Παρίσι, 1905, No 681, σ. 171. Γιὰ τὸ Δενόρες βλ. τῶρα Ν.Μ. Παναγιωτάκη, *Ἰάσων Δενόρες: Κύπριος θεωρητικὸς τοῦ θεάτρου (c. 1510-1590)*, Ρέθυμνο, 1984). Ὡστόσο, τὰ ἔργα τοῦ ἀγίου Νείλου διαδόθηκαν στὴ Δύση ἀπὸ λατι-

ολοκλήρωσε, «*χάριτι Κυρίου*», ένα πιστό και κατά λέξη αντίγραφο κάτω από την έποπτεία του 'Αρχιεπισκόπου Φιλίππου¹.

'Ο Φιλόθεος δὲν μᾶς ἐνημερώνει γιὰ τὸ πόσος χρόνος χρειάστηκε γιὰ τὴν ἀντιγραφή τοῦ μεγάλου αὐτοῦ κώδικα. Οὔτε μποροῦμε νὰ ξέρουμε ἂν πράγματι ἀπῆλause πολλῶν χρημάτων καὶ χάριτος ἀπὸ τὸν «οὐμανιστὴν» Λατῖνο 'Αρχιεπίσκοπο, γιὰ τὸν ὁποῖο δὲ φεῖδεται ἐπιθέτων καὶ τοῦ εὐχεται «*γῆρας βαθὺ καὶ πῖον*»².

'Ακόμη ὁ Φιλόθεος ἀναφέρει μόνο τὸν κτήτορα τοῦ χειρογράφου τῆς μονῆς 'Ανδρείων, Παῦλο ἱερομόναχο. Λεπτομέρειες γιὰ τὸ πότε γράφτηκε ὁ θαυμάσιος αὐτὸς κώδικας δὲ μᾶς δίνει καὶ οὔτε μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ὁ κάτοχός του, μοναχὸς Παῦλος, εἶναι ὁ γραφέας τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ. Ὡστόσο, γνωρίζουμε ὅτι κατὰ τὸ δεύτερο τρίτο τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰώνα, στὴ μονὴ 'Ανδρείων, ἀπόκτησε ἰδιαίτερη φήμη ὡς ἱκανὸς καλλιγράφος ὁ 'Αμβρόσιος, ὁ ὁποῖος διατέλεσε πρῶτα μοναχὸς καὶ ὕστερα ἡγούμενος τῆς ἴδιας μονῆς. Ὁκτὼ αὐτόγραφα τοῦ 'Αμβροσίου πού χρονολογοῦνται μεταξὺ 1530 καὶ 1552 εἶναι σήμερα γνωστά³. Δὲν ἔχουμε ὅμως πληροφορίες γιὰ τὸ ἂν ὁ διάση-

νικὲς μεταφράσεις καὶ ἐκδόσεις ἀπὸ τὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰώνα. Τὸ ἔργο τοῦ *Sententiae morales* (γνωμαὶ πνευματικαί, φ. 205V κ.έ. στὸ χειρόγραφο μας), γνώρισε ἀπανωτὲς ἐκδόσεις μετὰ τὸ 1516. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὴν ἐκδοσὴ τῆς Βασιλείας, *Beatissimi Patris Nili, Episcopi et Martyris theologi antiquissimi, Sententiae morales, e greco in latinum versae*: Bilibaldo Pircheimero Norimbergensi interprete. Apud Pamphylum G(engenbach), Basileae, 1518. Ἐνῶ τὰ *Κεφάλαια ἢ Παραινέσεις* του συμπεριλήφθηκαν στὰ *Χρυσὰ καλούμενα Πυθαγόρου ἔπη* σὲ ἐκδόσεις τῶν ἐτῶν 1559, 1569, 1577 καὶ αὐτοτελῶς: Νεῖλου ἐπισκόπου μάρτυρος, *Κεφάλαια ἢ Παραινέσεις*, Ex officina Plantiniana, Lugduni Batavorum, 1590. Οἱ ἐπιστολὲς καὶ τὰ ἄλλα ἔργα τοῦ ἁγίου Νεῖλου ἐκδόθηκαν σταδιακὰ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ δεκάτου ἑβδομοῦ αἰώνα καὶ ἐξῆς. Τὰ ἅπαντά του καταλαμβάνουν τὸν 79ο τόμο τῆς *Patrologia Graeca*, τοῦ J. P. Migne, Parisiis, 1857.

1. Βλ. σ. 81, στ. 19-23.

2. Βλ. σ. 82, στ. 27. 'Ο Φίλιππος Μοτσενίκος ἀποκαλεῖται *ὑπέρλαμπρος* (στ. 1), *πρωτιστος ἱεραρχῶν* (στ. 2), *θαυμαστός* (στ. 23), *ποιμὴν ποιμένων* (στ. 24), *ποιμὴν ἀρχιερέων* (στ. 24), *δεσπότης* (στ. 9 καὶ 26).

3. Τὰ χειρόγραφα πού ἀποδίδονται στὸν 'Αμβρόσιο εἶναι τὰ ἐξῆς:

α) Sinait. Gr. 950, Θηκαρᾶς, (ca. 1530)

β) 'Αθῆναι, Μετόχ. Παναγ. Τάφου 19, Μηναιὸ 'Ιανουαρίου (1530)

γ) Jerusal. St. Crucis 9, Εὐαγγέλιο, (1535)

δ) Κοσινίτσης 298 (λανθάνει), Λειτουργίες, (1537)

ε) Paris. Gr. 872, 'Ιωάννης Κλίμακος, (1552)

στ) Paris. Suppl. Gr. 1105, Εὐαγγελιστάριο (Τὰ ἔντεκα ἑωθινὰ Εὐαγγέλια)

ζ) 'Αθῶς, Διονυσίου 795 (εἰλητάριο), Λειτουργία Χρυσοστόμου

η) Πάφος, Μητρόπολη 11, Εὐαγγελιστάριο.

Στὸ εὐαγγελιστάριο τῆς Πάφου δὲ σώζεται σημεῖωμα τοῦ γραφέως. Εὐκόλα ὁμως ταυτίζεται ἡ γραφή τοῦ κώδικα αὐτοῦ, πού σώθηκε μόνο σὲ σπαράγματα, μὲ ἐκείνη τοῦ 'Αμβροσίου. Γιὰ τὸν 'Αμβρόσιο 'Ανδρείων, γιὰ τὸν ὁποῖο ἐτοιμάζουμε μιὰ ἐκτενέστερη ἐργασία, βλ. M. Vogel - V. Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Re-*

μος καλλιγράφος Ἀμβρόσιος ζοῦσε, ὅταν ὁ Λατίνος Ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου ἐπισκέφτηκε στὰ 1564/65 τὴ μονὴ Ἀνδρείων καὶ θαύμασε τὸ χειρόγραφο τοῦ μοναχοῦ Παύλου. Ἐντύπωση πάντως προκαλεῖ τὸ γεγονός ὅτι ἀναζητήθηκε γραφέας ἀπὸ ἄλλη μονὴ κι ὄχι τὴ μονὴ Ἀνδρείων¹.

Προσεκτικῆ, ὡστόσο, μελέτῃ τῆς γραφῆς τοῦ Φιλοθέου καὶ τῆς γνωστῆς ἀπὸ πολλὰ αὐτόγραφα γραφῆς τοῦ Ἀμβροσίου, δείχνει ἀρκετὲς ὁμοιότητες στὸ γραφικὸ χαρακτῆρα τῶν δύο καλλιγράφων, πού εἶναι περισσότερο ἔντονες στὰ βιβλιογραφικὰ σημειώματά τους². Ἡ πιθανότητῃ λοιπὸν μνηστῆρας τοῦ Φιλοθέου στὸν Ἀμβρόσιο καὶ στὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριον τῆς μονῆς Ἀνδρείων τῆς Λευκωσίας θὰ μπορούσε εὐλόγα νὰ ὑποστηριχθεῖ.

Ὁ πατὴρ Darrouzès, πού μελέτησε συστηματικὰ τὰ Κυπριακὰ χειρόγραφα, βρίσκει ὁμοιότητῃ τῆς γραφῆς τοῦ Φιλοθέου μὲ ἐκείνη τοῦ περίφημου Κύπριου βιβλιογράφου Λουκά, ἐπισκόπου Buzău στὴ Μολδοβλαχία (1583-1629)³. Ἄλλοι πάλι μελετητῆς διέκριναν ἀρκετὲς ὁμοιότητες στὶς γραφές τοῦ Ἀμβροσίου καὶ τοῦ Λουκά⁴. Ἡ ἀποψη, πού ἀπὸ ἔλλειψη ἄλλων στοιχείων ἐπικράτησε, εἶναι ὅτι ὁ Λουκάς ἐγκατέλειψε τὴν Κύπρο μετὰ τὴν κατάληψή της ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ 1570/71, ἐνῶ τὸ πρῶτο γνωστὸ χρονολογημένο χειρόγραφό του φέρει ἡμερομηνία 1577⁵. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι στὰ 1564/65 ὁ Φιλόθεος θὰ ἦταν

naissance, Leipzig, 1909, σ.15. L. Politis, 'Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὀδηγῶν', *BZ* 51 (1958), 279-80 καὶ πίν. 26 (Paris. Gr. 872). O. Gratziou, *Die dekorierten Handschriften des Schreibers Matthaios von Myra (1596-1624)*, Athen, 1982, σ. 101, σημ. 223, ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία γιὰ τὸν Ἀμβρόσιο.

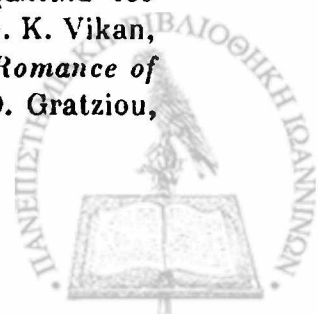
1. Τὸ γεγονός αὐτὸ μᾶς τονίζει ὅτι καὶ ἂν ἀκόμη ζοῦσε στὴ μονὴ ὁ Ἀμβρόσιος, δὲ θὰ ἦταν ἴσως σὲ θέση νὰ ἀντιγράψει πλέον κείμενα.

2. Ἰδιαιτέρη ὁμοιότητα μεταξὺ τῶν δύο γραφέων βρίσκει κανεὶς στὰ πρῶτα χειρόγραφα τοῦ Ἀμβροσίου, ὅπως εἶναι τὸ μνηαῖο τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου 19. (βλ. πίν. I-IV).

3. J. Darrouzès, 'Autres manuscrits originaires de Chypre', *REB* 15 (1957), 160 Ἄλλες ἐργασίες τοῦ Père Darrouzès γιὰ τὰ Κυπριακὰ χειρόγραφα βλ. στὸ συγκεντρωτικὸ τόμο τοῦ συγγραφέα, *Littérature et histoire des textes byzantins*, (Variorum Reprints), London, 1972, XI-XIX.

4. βλ. Politis, 'Eine Schreiberschule', ὅ.π. καὶ Gratziou, *Die dekorierten Handschriften*, ὅ.π.

5. Πρόκειται γιὰ τὸν κώδικα 755 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος. Γιὰ τὸ Λουκά Buzău βλ. L. Politis, 'Eine Schreiberschule', ὅ.π. σσ. 282-83 καὶ πίν. 31 ('Ἄθως, Παντελεήμονος 426). Τοῦ ἴδιου, 'Persistances byzantines dans l'écriture liturgique du XVIIe siècle', in *La Paléographie grecque et byzantine*, (Colloques Internationaux du C.N.R.S.) Paris, 1977, σσ. 371-81. Τοῦ ἴδιου, 'Un centre de calligraphie dans les principautés danubiennes au XVIIe siècle. Lucas Buzău et son cercle', in *Dixième Congrès International des Bibliophiles*, Ἀθήναι, 1977, σσ. 1-11. G. Cront, 'Le chypriote Luca évêque et metropolitain en Valachie (1583-1629)', *Πρακτικὰ τοῦ Πρώτου Διεθνoῦς Κυπρολογικοῦ Συνεδρίου*, III, Λευκωσία, 1973, σσ. 45-47. G. K. Vikan, *Illustrated manuscripts of Pseudo-Ephraem's «Life of Joseph» and the «Romance of Joseph and Aseneth»*, Princeton, 1976, σσ. 485 κ.έ., 620 κ.έ. βλ. τώρα O. Gratziou,

διασημότερος γραφέας από το νέο τότε Λουκά, αφού προτιμήθηκε από το Λατίνο Αρχιεπίσκοπο Κύπρου για να γράψει το σημερινό κώδικα Vatic. Ottobon. Gr. 25. Έξετάζοντας κανείς τις συγγενικές γραφές των τριών γραφέων, τείνει να τους συσχετίσει με τη μονή Ἀνδρείων τῆς Λευκωσίας αποδίδοντάς τους τῇ σχέσῃ δασκάλου πρὸς μαθητῆ με τὴν ἐξῆς σειρά: Ἀμβρόσιος—Φιλόθεος—Λουκάς¹.

Τὰ ἐλλιπῆ ὅμως στοιχεῖα πού ἔχουμε σχετικὰ με τὸν ἀκριβῆ χρόνο τοῦ θανάτου τοῦ Ἀμβροσίου, καθὼς καὶ γιὰ ἄλλα χειρόγραφα τοῦ ἡγουμένου Φιλοθέου καὶ ἡ ἀπουσία περισσότερων πληροφοριῶν γιὰ τὴ νεανικὴ ἡλικία καὶ σταδιοδρομία τοῦ Λουκά στὴν Κύπρο, περιορίζουν τὴν πιὸ πάνω ἀποψη στὰ ὅρια μιᾶς λογικῆς ὑπόθεσης.

Τὸ σύντομο αὐτὸ σημείωμα δὲ στόχευε κι οὔτε ἦταν δυνατὸ νὰ δώσει τις ἐπιθυμητὲς γιὰ τὸν παλαιογράφο ἀλλὰ καὶ τὸν ἱστορικὸ λύσεις. Ἀπλά, μέσα ἀπὸ ἓνα ἐγκωμιαστικὸ ποίημα, γραμμένο ἀπὸ ἓνα «ὀρθόδοξο» ἡγούμενο καὶ ἀφιερωμένο σ' ἓνα καθολικὸ Ἀρχιεπίσκοπο, παρακολουθοῦμε τὴν εἰρηνικὴ καὶ ἀφανάτιστη συμβίωση τῶν δύο δογμάτων στὴν Κύπρο λίγα μόνο χρόνια πρὶν τὴν

Die dekorierten Handschriften des Schreibers Matthaios von Myra (1596 - 1624), Athen, 1982, σσ. 26, σημ. 34, 29-31, 71, 98-103, 110, 111, 126-27, 128 κ.έ. 134, 139, 148 153, 160. Τῆς ἴδιας, 'Ἡ διακόσμηση στὰ Χειρόγραφα τοῦ Λουκά Οὐγγροβλαχίας τοῦ Κυπρίου'. Ἀνακοίνωση στὸ Ἀ' Διεθνὲς Συμπόσιο Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς Παλαιογραφίας τῆς Κύπρου, Λευκωσία, 3-5 Σεπτ. 1984. Μ. Πολίτη-Σακελλαριάδη, 'Λειτουργικὰ Χειρόγραφα τῆς «Σχολῆς Μποζέου» στὴν Κύπρο'. Ἀνακοίνωση στὸ ἴδιο Συμπόσιο.

1. Ὁ Φιλόθεος ὅπως καὶ ὁ Λουκάς Βυζαῖο χρησιμοποιοῦν στὰ βιβλιογραφικὰ σημειώματά τους τὸν τύπο ἀπὸ κτίσεως κόσμου. (βλ. πίν. II, VI). Ἀντίθετα, ὁ Ἀμβρόσιος χρησιμοποιοεῖ τὸ συνηθισμένο στὰ κυπριακὰ χρ. τῆς Φραγκοκρατίας τύπο ἐγγρονίας. Βλ. κωδ. E.B.E. 755, φ. 117^v καὶ I. Σακελίω, *Κατάλογος τῶν Χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος*, Ἐν Ἀθήναις, 1892, σ. 137. Κώδ. 429 μονῆς Διονυσίου Ἁγίου Ὀρους, φ. 305^r καὶ S. P. Lambros, *Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos*, I, Cambridge, 1895, σ. 424. Γιὰ τὸν Ἀμβρόσιο βλ. τοὺς κώδικες Μετοχίου Παναγίου Τάφου 19, φ. 200 καὶ Ἱεροσολύμων, Σταυροῦ 9, φ. 296^r καὶ A. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, IV, St. Petersburg, 1899, σ. 34 καὶ Κεραμεύς, δ.π. III, St. Petersburg, 1897, σ. 32. Βλ. ἀκόμη Polites, 'Eine Schreiberschule', δ.π. σ. 280. Ἡ συστηματικότερη μελέτη τῶν ἐλληνικῶν κωδίκων πού γράφτηκαν στὴν Κύπρο τὸ 15ο καὶ 16ο αἰῶνα θὰ ἀυξήσει τὴν ομάδα τῶν Κυπρίων γραφέων πού ἀκολουθοῦν αὐτὸ τὸν ἐξελικτικὸ τύπο γραφῆς τῆς «Σχολῆς Ὀδηγῶν». Ὁ Λουκάς θὰ τὸν μεταφέρει στὴ Μολδοβλαχία καὶ θὰ ἔχει μαθητὲς καὶ μιμητὲς. Ὁ τύπος αὐτὸς γραφῆς δὲ θὰ ἐκλείψει ἀπὸ τὴν Κύπρο καὶ θὰ ἐξακολουθήσει νὰ ἀπαντᾶται σὲ λειτουργικὰ κυρίως χειρόγραφα τῆς Τουρκοκρατίας μέχρι τὸ δέκατο ὄγδοο αἰῶνα. Ἡ ἔρευνα ὅμως στὸ θέμα αὐτὸ πού ἄρχισε ὁ καθηγητῆς Λίνος Πολίτης πρὶν ἀπὸ εἴκοσι πέντε περίπου χρόνια δὲν ἔχει προχωρήσει ἀρκετά. Μὲ τὸ ζήτημα αὐτὸ ἀσχολήθηκε σὲ πρόσφατη ἀνακοίνωσή της ἡ κ. Μ. Πολίτη-Σακελλαριάδη, βλ. τὴν προηγούμενη σημ. Βλ. ἐπίσης Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, 'Δύο Χειρόγραφα ἀπὸ τὰ Πάνω Λεύκαρ', *Ἐπετηρὶς Κέντρον Ἐπιστημ. Ἐρευνῶν Κύπρου* 12 (1983), 190-92 καὶ πίν. 2 καὶ 3 στὴ σ. 194. Τοῦ ἴδιου, *Catalogue of Manuscript Exhibitions (First International Symposium on Mediaeval Cypriot Palaeography, Nicosia, 3-5 Sept. 1984)*, Nicosia, 1984, σ. 6 καὶ πίν. XIII.

ὀθωμανικὴ κατάκτηση τοῦ νησιοῦ. Παράλληλα, ἐντοπίζουμε τὴ βιβλιογραφικὴ δραστηριότητα γραφέων ποὺ πιθανότατα σχετίζονταν μὲ τὴ μονὴ Ἀνδρείων τῆς Λευκωσίας, σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ τὴ σκυτάλη τῆς ἐλληνικῆς πνευματικῆς παράδοσης ἀνέλαβαν νὰ κρατήσουν οἱ Βενετοκρατούμενες ἐλληνικὲς χῶρες καὶ ἡ Ἰταλία τῆς Ἀναγέννησης.

Π Α Ρ Α Ρ Τ Η Μ Α

Ἐκδίδουμε πρὸ κάτω τὸ ἀφιερωματικὸ ποίημα τοῦ Φιλοθέου στὸ Λατίνο Ἀρχιεπίσκοπο Κύπρου Φίλιππο Μοτσενίκο ἀπὸ τὸν κώδικα (Vat. Ottobon. Gr. 25).

- f. 298^r Φ ἱλιππος ὁ ὑπέρλαμπρος, ποιμὴν τε τῶν λατίν(ων),
 Ἱ εραρχῶν ὁ πρῶτιστος τῆς περιφήμου Κύπρου,
 Λ εγατονάτος τῆς αὐτῆς, ὑπάρχων τὴν ἀξίαν,
 Ἱ δὼν νῦν δέλτον τὴν αὐτὴν ἐν τῇ μονῇ Ἀνδρῶν γε,
 Π ανευκλεῆ καὶ θαυμαστήν, ὡς ἀπὸ Νείλου οὔσαν 5
 Π ἔλει δὲ αὕτη ἡ μονὴ ἔνδον τῆς λευκωσίας·
 Ὅ ρίσας τοίνυν παρευθὺς εὐρεῖν αὐτῷ γραφέα,
 Σ ὦν τάχει δὴ μηνύουσιν ἐμοὶ τῷ ἀμαθεῖ γε·
 Μ ετὰ σπουδῆς προσέδραμον ἔμπροσθεν τοῦ δεσπότη,
 Ὅ πως ἀκούσω παρ' αὐτοῦ πρόσταξιν τε τὴν οὔσαν. 10
 Ἱ δὼν με λέξας σὺν χαρᾷ, ξύσον μοι τήνδε δέλτον
 Κ ἀγὼ δὴ χρήματα πολλὰ κ(αὶ) χάριν σοι παρέξω,
 Ἱ να μετακομίσομαι ταύτην ἐν χαλκοτύποις,
 Ν ἕαν τροφὴν πνευματικὴν, ἀκήρατόν τε πόμα,
 Ἱ ν' ἅπαντες εὐφραίνονται, ῥήματα μείλιχά τε 15
 Κ αὶ δόξαν ἀναπέμπωσι θ(ε)ῷ τῷ παντεπόπτῃ,
 Ὅ ς θέλει πάντα ἄνθρωπον εὐθυδρομεῖν ἐν βίῳ,
 Σ υμβοηθεῖν τοῖς χρήζουσιν ἔργοις, ἀλλ' οὔτι λόγοις.
 Ἀ ρχή καὶ τέλος γίνεται, σὺν χάριτι κυρίου,
 Ῥ ἦμα πρὸς λέξιν ἔξυσα κ(αὶ) συλλαβὴν ἐκάστην, 20
 Χ αίρων καὶ ἀγαλλόμενος ἡμέρα τῇ ἡμέρα,
 Ἱ να εἰς τέρας συντεθῆ τοῦτ' ἐπὶ τὸ σεπτὸν ἔργον·
 Ἐ πόπτου δὲ τοῦ θαυμαστοῦ Φιλίππου μοικινίκων.
 Π οιμένος τῶν ποιμένων τε, ἀρχιερέων πάντων,

5 cod. ὡς 6 cod. αὕτη... μονῇ 8 cod. μηνύουσιν... ἀμαθεῖ
 22 cod. συντεθῆ

- Ἴ ερουργέοι ὄφελον ἐν πόλει τῇ τῶν ζώντων, | 25
 f. 298^v Σ ὄν ἱεράρχαις τοῖς σεπτοῖς καὶ φίλοις τοῦ δεσπότου.
 Κ ὄριος δῶοι γὰρ αὐτῶ γῆρας βαθὺ καὶ πῖον,
 Ὅ πως ἀνακαινήσειεν τὰς βίβλους τῶν ἀγίων.
 Π αὔλος δ' ἱερομόναχος ἦν ὁ τὴν βίβλον ἔχων·
 Ο ὄτως καλεῖται τοῦνομα ἀνὴρ θεοσεβῆς τε, 30
 Σ υγκατοικὸν δὲ καὶ αὐτὸς ἐν τῇ μονῇ Ἀνδρίων.
 Κ ἀγὼ δ' ὁ ξέσας ἀμαθῆς Φιλόθεος καλοῦμαι,
 Ὑ πάρχω γὰρ ἠγούμενος μονῆς γε τοῦ ἱεραξ.
 Π ροσπίπτω οὖν καὶ δέομαι ἐντευξομένοις πᾶσι,
 Ῥ ημάτων βίβλου τῆς αὐτῆς εὔχεσθαι τῶ κυρίω, 35
 Ὅ πως ὄυσθῶ κολάσεως κείνης τῆς αἰωνίου.
 Ὑ πάρχει χρόνος ξύσματος ἄνωθεν γεγραμμένος.

COSTAS N. CONSTANTINIDES

S U M M A R Y

THE SCRIBE PHILOTHEOS ABBOT OF THE MONASTERY
OF *HIERAX* IN CYPRUS (16TH CENTURY A.D.)

Codex Vaticanus Ottobonianus Gr. 25 containing the works of Abbas Neilus was copied by the scribe Philotheos for the Latin Archbishop of Cyprus Philippo Mocenigo in 1564/65.

At the end of the manuscript Philotheos gives us in a dedicatory poem the very details of the transcription of this codex from a volume in the monastery *tōn Andreiōn* in Nicosia. It is in this monastery that a famous scribe, Ambrosios, flourished in the second third of the sixteenth century. Philotheos' handwriting, especially his colophon, is similar to the well-known script of Ambrosios. It appears that Philotheos may well have worked in the *scriptorium* of the monastery *tōn Andreiōn* before he became *hegoumenos* of the monastery of *Hierax*. Another Cypriot scribe, Loukas of Buzău, who took refuge and became famous outside Cyprus, after the island had been occupied by the Turks in 1570/71, may also have been instructed in the skill of copying books in this *scriptorium* of Nicosia. Evidence, however, for the possible teacher-student relation between the three men is still missing and further study on these copyists may prove fruitful.

